

Agnieszka Buczek, Jacek Sikorski
Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Czynniki motywujące i demotywujące do nauki szkolnej w opinii uczniów niepełnosprawnych intelektualnie uczęszczających do gimnazjum specjalnego¹

Factors motivating and demotivating for school learning in the opinion of students with intellectual disabilities attending high school special

Motivation for school learning is one of the essential characteristics of the individual student, the correct conditions the learning process. The factors triggering the students' motivation to school include: external motivation, intrinsic motivation, competence teacher (specialized, educational and psychological) family environment and peer group. In order to know the factors motivating and demotivating students with intellectual disabilities, attending high school special, applied research tools in the form of a questionnaire addressed to students attending middle school special. Analysis of empirical material shows how a big role in motivating students to school plays an individual teacher. A teacher who organizes the lessons interesting, rewarding and praising the student for his work, calling him a feeling of contentment and satisfaction of success stories.

Słowa kluczowe: motywacja do nauki szkolnej, motywatory i demotywowatory do nauki szkolnej, uczeń z niepełnosprawnością intelektualną

Keywords: motivation to learn at school, motivators and demotivators to school, a student with intellectual disabilities

Motywacja do nauki szkolnej – uwagi wprowadzające

Jedną z istotnych cech indywidualnych, obok inteligencji, zainteresowań, zdolności specjalnych, stylu poznawczego, poziomu aspiracji, nastawienia, wa-

¹ Niniejszy temat jest kontynuacją podejmowanej przez autorów problematyki motywacji do nauki szkolnej uczniów z niepełnosprawnością intelektualną.

runkujących prawidłowy przebieg edukacji szkolnej uczniów [Włodarski 1998], w tym z niepełnosprawnością intelektualną, stanowi motywacja do nauki szkolnej. Motywacja do nauki szkolnej dzieci i młodzieży niepełnosprawnej intelektualnie stanowi przedmiot zainteresowań badaczy, rodziców, szczególnie nauczycieli.

Zatem czym jest motywacja do nauki szkolnej i jakie czynniki ją warunkują? J. Brophy [2002, s. 160] termin ten rozumie jako „(...) tendencję ucznia do przyjmowania czynności szkolnego uczenia się za sensowne i istotne i do szukania w nich zamierzonych pożytków”. Zdaniem autora motywacja do nauki szkolnej jest zorientowana na uczenie się oraz na opanowanie materiału. Jest pojęciem szerszym, które odnosi się do sytuacji wykonawczej, jak również do innych sytuacji mających miejsce w szkole o charakterze poznawczym, a także poza nią, gdzie również dokonuje się proces uczenia (uczenie incydentalne).

Zdaniem J. Kordzińskiego [2007, s. 7] proces motywacyjny przebiega według następujących kroków:

- wzbudzenie energii,
- ukierunkowanie wysiłku na konkretny cel,
- selektywność uwagi – zwiększenie wrażliwości na bodźce istotne,
- organizacja reakcji pojedynczych w zintegrowany wzorzec bądź sekwencję,
- konsekwentne kontynuowanie czynności już ukształtowanych.

W literaturze przedmiotu rozróżnia się dwa rodzaje motywacji: wewnętrzną oraz zewnętrzną. Motywacja wewnętrzna to tendencja do podejmowania, a także kontynuowania działań ze względu na jego treść, a więc osobistą przyjemność lub satysfakcję. Cechą tego rodzaju motywacji jest ciekawość, która wiąże się z potrzebą samodeterminacji oraz skuteczności działania. Ten rodzaj motywacji ma miejsce wówczas, kiedy uczeń dąży w kierunku zaspokojenia swoich potrzeb [Kupaj, Krysa 2015, s. 15)]. Nauczyciel może kształtować u uczniów motywację wewnętrzną poprzez:

- współpracę – dającą uczniowi możliwość odczuwania akceptacji, więzi z zespołem klasowym,
- zadowolenie – poziom motywacji do nauki szkolnej będzie wzrastał, jeśli uczeń będzie odczuwał satysfakcję z wykonywanej czynności, zadania,
- możliwość podejmowania decyzji – uświadamia uczniom, że mają na coś wpływ, coś od nich zależy [Kupaj, Krysa 2015].

Natomiast motywacja zewnętrzna to „(...) motywacja mająca swe źródło w czynnikach będących na zewnątrz jednostki. Zachowanie motywowane nagrodami i karami zarządzanymi przez siły zewnętrzne jest determinowane zewnętrznie. Zazwyczaj kwestia wewnętrznej satysfakcji lub braku satysfakcji uważana jest za drugorzędą”. Na przykład wielu uczniów w szkole stara się o zewnętrzne

nagrody w postaci dobrych stopni, nie zwracając uwagi na wiedzę, którą można nabyć [Reber 2000, s. 384].

Jakie zatem czynniki wywołują motywację uczniów do nauki szkolnej? Szczególna rola w procesie motywowania uczniów do nauki szkolnej przypada osobie nauczyciela. Nauczyciel profesjonalny to nauczyciel kompetentny. Zdaniem H. Hamer [1994] do kompetencji nauczyciela należy zaliczyć:

- kompetencje specjalistyczne – nauczyciel powinien posiadać: wiedzę merytoryczną z zakresu danego przedmiotu realizowanego w szkole, permanentnie ją doskonalić;
- kompetencje dydaktyczne – dotyczą umiejętności: rozplanowania zajęć, logicznego konstruowania lekcji, precyzowania celów nauczania, atrakcyjnego prowadzenia lekcji, zachęcania uczniów do aktywności. Niezbędna jest również znajomość metod nauczania oraz stylów uczenia się;
- kompetencje psychologiczne – uwzględniają umiejętność: bycia menadżerem, inspirowania, komunikowania się, integrowania klasy, wzbudzania motywacji do nauki szkolnej, bycia elastycznym, a także radzenia sobie ze stresem.

Tak więc kompetentny nauczyciel powinien posiadać umiejętność wzbudzania w uczniach pozytywnej motywacji do nauki szkolnej.

Warto podkreślić, iż istotny wpływ na poziom motywacji do nauki szkolnej wywiera także środowisko rodzinne, które z jednej strony może motywować do podejmowania wysiłku w tym zakresie, utrzymywać zainteresowanie nauką szkolną lub demotywuować do podejmowania i kontynuowania edukacji. Istotny wpływ na kształtowanie się motywacji ucznia do nauki szkolnej wywiera również grupa rówieśnicza. Zdaniem M. Łobockiego [1999, s. 48] „(...) stanowi ona jeden z istotnych czynników wpływających na zachowanie dzieci i młodzieży, z którym nie sposób nie liczyć się w toku poprawnie organizowanego procesu wychowania.” Celem młodzieżowej grupy rówieśniczej mogą być rozmowy, dyskusje na określony temat, realizacja wspólnych zainteresowań, a także nauka szkolna – wspólne odrabianie zadań domowych [Łobocki 1999].

Biorąc pod uwagę powyższe czynniki, należy odpowiedzieć na pytanie: jak powinno kształtować się u uczniów z niepełnosprawnością intelektualną motywację do nauki szkolnej?

Jak już wspomniano szczególną rolę w tym procesie odgrywa osoba nauczyciela. Uczniowie z niepełnosprawnością intelektualną, będący w swoistej sytuacji (wynikającej z obniżonego poziomu funkcjonowania intelektualnego), doświadczeni licznymi porażkami edukacyjnymi, sfrustrowani, wykazują często niechęć do nauki szkolnej. W konsekwencji, brak motywacji może doprowadzić u tej grupy uczniów do braków zarówno w umiejętnościach szkolnych, jak i społecznych [Lovaas 1993].

Zdaniem J. Broph'ego [2002] nauczyciel wobec uczniów może zastosować trzy grupy metod, które przyczynią się do ukształtowania w uczniach przekonania, iż nauka stanowi nadrzędną wartość. Do metod tych autor zalicza:

- nauczyciel jako wzór/model – kontakty nauczyciela z uczniami powinny służyć ukazaniu zainteresowań związanych z uczeniem się. Poprzez takie działanie nauczyciel zachęca uczniów do doceniania nauki, ukazuje im, iż uczenie się stanowi czynność nagradzającą, która wzbogaca życie, dostarcza zadowolenia oraz satysfakcję, daje poczucie spełnienia;
- formułowanie właściwych oczekiwań oraz atrybucji – w stosunku do uczniów należy przyjąć taką postawę jakby byli zainteresowani nauką, chcieli zdobywać wiedzę;
- zmniejszenie napięcia – motywacja do nauki szkolnej kształtuje się wówczas, gdy uczniowie dążą do realizacji określonego zadania, przy jednoczesnym zredukowaniu napięcia, które uniemożliwia osiągnięcie celu.

Ponadto uczniowie będą zmotywowani do nauki szkolnej, jeśli:

- zadanie szkolne związane będzie z ich osobistymi celami, zainteresowaniami, oraz potrzebami, a także dostosowane będzie do ich możliwości [McCombs, Pope 1997];
- atmosfera klasy (duch klasy) będzie sprzyjająca. „Duch klasy objawia się w uczniach poczuciem własnej wartości, zaangażowaniem w proces uczenia się, samodzielnością, umiejętnością współpracy oraz świadomym uczeniem się” [Harmin 2015, s. 13].

Zatem, jak twierdzi S. Budzianowska [2011], nauczyciel, chcąc wzbudzić u swoich uczniów motywację do nauki szkolnej, powinien zadbać o atrakcyjność lekcji, tak aby uczniowie byli zainteresowani i z przyjemnością w niej uczestniczyli. Ponadto powinien stworzyć atmosferę akceptacji i współdziałania oraz kształtować wewnętrzną motywację do nauki. Takie działanie umożliwi uczniowi wzięcie odpowiedzialności za własny rozwój oraz powziąć właściwe decyzje. W przypadku uczniów, niewykazujących zainteresowania nauką szkolną, można zastosować następujące metody:

- kontrakty oraz system zachęt – ta grupa metod ma za zadanie ukierunkować percepcję uczniów na cele uczenia się, poszerzenie własnych możliwości oraz samorealizacji. Metoda ta przynosi dobre rezultaty wówczas, kiedy posłuży do formułowania motywacji, bez zachęcania do wykonania określonego zadania;
- nawiązanie bliskich kontaktów – uczniowie powinni dostrzec, że traktowani są indywidualnie, że dla nauczyciela najważniejsze jest ich dobro, a podejmowane działania dydaktyczne służą ich samorealizacji oraz zwiększeniu ich możliwości, potencjału;
- odkrywanie zainteresowań uczniów – nauczyciel powinien odwoływać się do zainteresowań uczniów, zwłaszcza jeśli dotyczą realizowanych przedmiotów nauczania;

- rozwijanie i podtrzymywanie pozytywnego stosunku wobec nauki szkolnej – nauczyciel powinien nauczyć swoich uczniów wytrwałej pracy, wzbudzać w nich przekonanie, iż z pracy można czerpać przyjemność [Brophy 2002].

W odniesieniu do uczniów z niepełnosprawnością intelektualną, wykorzystując wspomniane metody motywowania do nauki szkolnej, należy zwrócić szczególną uwagę na stosowany przez nauczyciela system nagród i kar. Powinien być on nie tylko starannie przemyślany, ale również konsekwentnie stosowany. Odpowiednio dobrany sposób wzmocnienia z całą pewnością poprawi efektywność uczenia się. Przy czym, jak zauważa H. Borzyszkowska, najlepsze efekty w procesie edukacji uczniów z niepełnosprawnością intelektualną osiąga się przez ukierunkowanie jego uczenia się na konkretny cel. Nieco mniejsze znaczenie w tym procesie ma ukierunkowanie go na rywalizację oraz współpracę [za: Gajdzica 2007].

Podstawy metodologiczne badań własnych

Celem podjętych badań nie było poszukiwanie odpowiedzi na pytanie: czy badani uczniowie są zmotywowani do nauki szkolnej. Starano się odpowiedzieć na pytania o to, co motywuje i demotywuje badanych uczniów do nauki szkolnej oraz jaki jest ich stosunek do niej.

Główną metodą badawczą był sondaż diagnostyczny. Dane empiryczne dotyczące czynników motywujących i demotywuujących do nauki szkolnej gimnazjalistów z niepełnosprawnością intelektualną uzyskano na podstawie kwestionariusza ankiety², skierowanego do uczniów gimnazjum specjalnego. Kwestionariusz ten składał się z 7 pytań uwzględniających zagadnienia dotyczące zarówno czynników motywacyjnych, jak i demotywuujących badanych uczniów do nauki szkolnej, a zadaniem respondentów było wskazanie przy każdym z pytań maksymalnie 3 odpowiedzi, które uważają za właściwe w odniesieniu do swojej osoby. Badani, zapytani o to co motywuje ich do nauki szkolnej, mogli dokonywać wyboru spośród takich stwierdzeń, jak: nagroda w postaci dobrej oceny, złe oceny, pochwała, sukcesy w nauce, zadowolenie, strach przed nauczycielem, strach przed rodzicami, przedmiot (który lubię), koleżanki i koledzy. W przypadku pytania o to co demotywuje badanych uczniów do nauki szkolnej, mogli oni wskazywać takie odpowiedzi, jak: lenistwo, stres, nauczyciele (których nie lubią), strach, złe oceny, nudne lekcje, krytyka ze strony innych. Pozostałe pytania przeprowadzonej ankiety miały za zadanie uzyskanie informacji na temat tego: czy

² Kwestionariusz ankiety powstał na podstawie publikacji autorstwa [Kupaj, Krysa 2015].

badani uczniowie lubią się uczyć czy też nie (i dlaczego tak jest) oraz jakie pobudki nimi kierują podczas nauki szkolnej?

Badaniami objęto 40 uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim, uczęszczających do gimnazjum. Byli to głównie uczniowie w wieku 15–16 lat (30 badanych). 7 badanych uczniów było w wieku 13–14 lat, a 3 uczniów ukończyło 17 lat. Kobiety i mężczyźni stanowili grupy równoliczne (po 20 badanych osób).

Wyniki badań własnych

Badanym gimnazjalistom z niepełnosprawnością intelektualną pojęcie „motywacja” kojarzy się najczęściej z aktywnością (28 uczniów), energią (26 uczniów) lub zachętą do nauki (25 uczniów). Dla 15 badanych uczniów „motywacja” to pobudzenie do działania, a dla 5 oznacza pragnienie zaspokojenia potrzeb. Jeden spośród badanych uważa, że pojęcie to wiąże się z rozwijaniem wartości.

Badanych uczniów do nauki szkolnej motywują głównie: nagroda w postaci dobrej oceny (27 badanych), pochwała (26 badanych) oraz odnoszone sukcesy w nauce (19 badanych) lub ogólne zadowolenie z niej (19 badanych). Dla niewielkiej liczby badanych gimnazjalistów z niepełnosprawnością intelektualną, motywacją do nauki szkolnej są: koleżanki i koledzy (9 badanych), zajęcia z przedmiotu, który lubią (7 badanych), otrzymywane przez nich złe oceny (3 badanych), strach przed nauczycielem (2 badanych) lub strach przed rodzicem (1 badany).

Jak twierdzą badani gimnazjaliści, naukę szkolną utrudniają im najczęściej: lenistwo (21 badanych), nudne lekcje (19 badanych), stres (17 badanych) lub otrzymywane złe oceny (14 badanych). Nauce szkolnej badanych uczniów nie sprzyjają również: nauczyciele, których nie lubią (10 badanych), krytyka ze strony innych (10 badanych) oraz towarzyszący im podczas nauki szkolnej strach (6 badanych).

Uczniowie, czasem lubią się uczyć, a czasem – wręcz przeciwnie. Jak pokazują uzyskane wyniki badań, gimnazjaliści lubią się uczyć, gdy dostają dobre oceny (36 badanych), są chwaleni wówczas przez nauczycieli (21 badanych) i są z nich zadowoleni rodzice (21 badanych).

Badani uczniowie uważają, że nauka jest trudna (19 badanych) i nudna (18 badanych), co powoduje, że nie lubią się uczyć. Nie lubią się uczyć również wtedy, gdy dostają złe oceny (11 badanych) lub są krytykowani przez nauczycieli (6 badanych).

Badani uczniowie, zapytani o to, dla kogo się uczą, w zdecydowanej większości (36 badanych) odpowiedzieli, że dla siebie. 24 uczniów przyznało, że uczy się

dla rodziców, a 20 spośród nich robi to dla przyjemności. Tylko 7 badanych uczniów uczy się z myślą o nauczycielach.

Uzyskane informacje zdają się znajdować swoje potwierdzenie w odpowiedziach badanych na temat tego, po co się uczą. Ponad połowa badanych uczniów deklaruje, że uczy się dla wiedzy (29 badanych). Równie często badani stwierdzili, że nauka posłuży im do zdobycia w przyszłości dobrego zawodu (29 badanych). Zdaniem 17 badanych uczniów nauka zapewni im dobre życie w przyszłości. 16 badanych gimnazjalistów uczy się z myślą o dobrych ocenach, a 6 uważa naukę za „jakiś” sposób na spędzanie czasu.

Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że badanych uczniów do osiągania dobrych wyników w nauce najbardziej zachęciłyby dobre oceny (29 badanych) i pochwały nauczyciela (25 badanych). Dla 16 badanych gimnazjalistów zachętą do nauki byłyby ciekawe lekcje. Radość rodziców z osiągniętych przez nich sukcesów w nauce szkolnej byłaby zachętą do nauki dla 16 badanych uczniów, a otrzymywana od rodziców nagroda byłaby ważna dla 9 gimnazjalistów.

Zgromadzony materiał empiryczny pozwala stwierdzić, że głównymi motywatorami do nauki szkolnej badanych uczniów są:

- nagroda w postaci dobrej oceny,
- pochwała ze strony nauczyciela,
- odnoszone sukcesy w nauce,
- uczucie zadowolenia,
- ciekawe lekcje.

Naukę szkolną utrudniają badanym uczniom różne czynniki. Do głównych demotyatorów zaliczają oni:

- lenistwo,
- strach przed nauczycielem,
- stres wywołany nauką szkolną,
- uzyskiwane, złe oceny,
- krytyka ze strony innych osób.

Podjęta próba poznania stosunku badanych gimnazjalistów z niepełnosprawnością intelektualną do nauki szkolnej pozwala stwierdzić, że:

- większość badanych uczniów lubi się uczyć, ponieważ wtedy dostają dobre oceny i są chwaleni przez nauczycieli oraz rodziców;
- prawie wszyscy badani uczniowie (36 gimnazjalistów) deklarują, że uczą się dla siebie, a 24 badanych czyni to także z myślą o rodzicach. Połowa badanych gimnazjalistów twierdzi ponadto, że uczy się dla przyjemności;
- prawie 3/4 badanych gimnazjalistów (29 uczniów) uczy się z chęci posiadania wiedzy. Taka sama liczba badanych czyni to z myślą zdobycia w przyszłości dobrego zawodu.

Podsumowanie

Przeprowadzone badania stanowiły jeden z etapów w szerszym projekcie badań dotyczących motywacji uczniów z niepełnosprawnością do nauki szkolnej, będąc podstawą do prowadzenia dalszych, pogłębionych badań nad motywatorami i demotyworami, ułatwiającymi lub utrudniającymi naukę szkolną uczniów z niepełnosprawnością intelektualną. Jednak już na tym etapie podjętych działań badawczych zauważyć można, jak wielką rolę w motywowaniu uczniów do nauki szkolnej odgrywa osoba nauczyciela. Nauczyciela, który organizuje ciekawe lekcje, nagradza (w różny sposób) i chwali ucznia za jego pracę, wywołując u niego uczucie zadowolenia i satysfakcję z odniesionych sukcesów. W konsekwencji uczeń jest nie tylko zmotywowany do nauki szkolnej, ale również wzrasta w nim poczucie własnej wartości oraz przekonanie o swoich możliwościach sprawczych.

Z całą pewnością, destruktywny (demotywiający) wpływ na stosunek do nauki szkolnej badanych uczniów z niepełnosprawnością intelektualną ma (jak przyznają to sami badani) ich lenistwo. Nie mniej jednak, nie można nie zauważyć, iż jako inne demotywatory do nauki szkolnej podawali oni: strach przed nauczycielem, stres wywołany nauką szkolną, uzyskiwane złe oceny oraz krytykę ze strony innych osób. Wynika stąd podobny wniosek, który nasunął się podczas analizowania danych na temat motywatorów do nauki szkolnej: to kompetentny, profesjonalny nauczyciel jest podstawowym czynnikiem motywującym lub demotyującym ucznia do nauki szkolnej. Planowane dalsze badania skupiać się zatem będą na pogłębieniu wiedzy na temat tego, jakie sytuacje dydaktyczne i jakie działania nauczycieli wpływają dodatnio na motywację uczniów z niepełnosprawnością intelektualną do nauki szkolnej.

Dzięki badaniom m.in. Cz. Kosakowskiego [1980], A. Zamkowskiej [2008] oraz K. Ćwirynkałło [2010] wiemy, że uczniowie z niepełnosprawnością intelektualną wykazują się niskim poziomem motywacji do nauki szkolnej. Przeprowadzone badania pozwalają przypuszczać, że wynikać on może nie tylko z możliwości rozwojowych tej grupy uczniów, ale również w znaczący sposób z działań podejmowanych (lub nie) przez nauczycieli. Motywacja będąca czynnikiem wpływającym na efektywność nauczania powinna być zatem w centrum uwagi wszystkich osób zaangażowanych w proces edukacji osób z niepełnosprawnością intelektualną.

W przeprowadzonych badaniach zamierzano dokonać analizy materiału badawczego z uwzględnieniem płci badanych uczniów. Ponieważ jednak okazało się, że odpowiedzi badanych uczennic nie różniły się znacząco od odpowiedzi ich kolegów, zrezygnowano z takiej analizy i przeprowadzono ją w odniesieniu do całej grupy badawczej. Podczas badań właściwych na temat motywatorów i de-

motywatorów do nauki szkolnej celowe wydaje się uwzględnienie jednak kryterium płci badanych uczniów. Do takich działań badawczych zachęcają wyniki badań przeprowadzonych przez M. Buchnat [2015], która, badając niepełnosprawnych intelektualnie uczniów klas czwartych, stwierdziła m.in., iż „poziom motywacji do nauki szkolnej jest istotnie różny pomiędzy dziewczynkami i chłopcami z lekką niepełnosprawnością intelektualną uczęszczającymi do szkoły specjalnej” [Buchnat 2015, s. 146]. Skoro zatem poziom motywacji do nauki szkolnej może być znacząco różny w grupie dziewcząt i w grupie chłopców, to być może – przeprowadzenie badań z udziałem większej grupy uczniów z niepełnosprawnością intelektualną ujawni znaczące różnice w rodzajach motywatorów oraz demotyatorów do nauki szkolnej, oddziałujących na uczennice oraz uczniów.

Dalsze badania nad motywacją do nauki szkolnej uczniów z niepełnosprawnością intelektualną, powinny zmierzać zatem do określenia, jakie działania modyfikujące stosunek uczniów do sytuacji uczenia się powinny być podejmowane przez nauczyciela, będącego głównym czynnikiem budującym i rozwijającym zainteresowanie uczniów nauką szkolną.

Bibliografia

- Brophy J. (2002), *Motywowanie uczniów do nauki*, Wydawnictwo Naukowe PWN SA, Warszawa.
- Buchnat M. (2015), *Motywacja do nauki szkolnej uczniów z lekką niepełnosprawnością intelektualną? Studium różnicy płci*, „Studia Edukacyjne”, nr 34.
- Budzianowska S. (2011), *Nauczyciel motywujący pozytywnie: rola pedagoga w rozwoju predyspozycji edukacyjnych ucznia*, [w:] *Motywacja w edukacji*, E. Przygońska (red.), Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Cęwirynkało K. (2010), *Spoleczne funkcjonowanie osób z lekką niepełnosprawnością? intelektualna?*, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń.
- Gajdzica Z. (2007), *Edukacyjne konteksty bezradności społecznej osób z lekkim upośledzeniem umysłowym*, Wydawnictwo UŚ, Katowice.
- Hamer H. (1994), *Klucz do efektywności nauczania. Poradnik dla nauczycieli*, Wydawnictwo VEDA, Warszawa.
- Harmin M. (2015), *Jak motywować uczniów do nauki. Z polskimi przykładami z kursu internetowego Szkoły Uczącej Się, programu Centrum Edukacji Obywatelskiej i Polsko-Amerykańskiej Fundacji Wolności*, Wydawnictwo CEO, Civitas, Warszawa.
- Kordziński J. (2007), *Motywacja – tajemnica szkolnych sukcesów. Jak wzbudzić w uczniach pragnienie uczenia się – poradnik nauczyciela*, Wydawnictwo Verlag Dashofer Sp. z o.o., <http://www.pppstarogard.pl/pub/motywacja.pdf> [dostęp: 12.04.2016].
- Kosakowski Cz. (1980), *Spoleczne przystosowanie dziecka lekko upośledzonego umysłowo*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Kupaj L., Krysa W. (2015), *Kompetencje trenerskie w pracy nauczyciela. Jak zmotywować ucznia do nauki*, Wolters Kluwer S.A., Warszawa.

- Lovaas O.I. (1993), *Nauczanie dzieci niepełnosprawnych umysłowo. Mój elementarz*, WSiP, Warszawa.
- Łobocki M. (1999), *ABC wychowania*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- McCombs B. L., Pope J. E. (1997), *Uczeń trudny. Jak skłonić go do nauki*, WSiP, Warszawa.
- Reber A. S. (2000), *Słownik psychologii*, I. Kurcz, K. Skarżyńska (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Włodarski Z. (1998), *Determinanty uczenia się [w:] Wprowadzenie do psychologii. Podręcznik dla nauczycieli*, Włodarski Z., Matczak A., WSiP, Warszawa.
- Zamkowska A. (2008), *Psychospołeczne i edukacyjne funkcjonowanie ucznia z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim w szkole ogólnodostępnej [w:] Wspólne i swoiste zagadnienia edukacji i rehabilitacji osób z upośledzeniem umysłowym*, Z. Gajdzika (red.), Oficyna Wydawnicza „Humanista”, Sosnowiec.